

ОСВІТА У ХЕРСОНЕСІ ТАВРІЙСЬКОМУ ДОРІМСЬКОГО ПЕРІОДУ

Культура і мистецтво Херсонеса Таврійського на південно-західному узбережжі Криму не тільки пізньоархаїчного, але й наступних класичного та елліністичного періодів попри понад столітнє дослідження й досі залишається terra incognita. Багато в чому це пояснюється багатовіковою історією цього поліса, грандіозним будівництвом у період Середньовіччя, коли були знищені численні пам'ятки архітектури, образотворчого мистецтва та епіграфіки, які за стилем, іконографією та написами не відповідали новим ідеям християнської релігії.

Починаючи з раннього періоду історії Херсонеса Таврійського намітилися своєрідні риси й особливості у його культурному розвитку, що ґрунтувалися, передусім, на провідній ролі у всіх сферах духовного життя його засновників — дорійців, вихідців із Гераклеї Понтійської. Незважаючи на те, що у заснуванні Херсонеса приймали участь делоські іонійці і він протягом багатьох століть підтримував всебічні контакти з сусідніми іонійськими полісами, ця лінія в культурі херсонеситів виражена надто мало. Знаходячись в оточенні ворожих таврів, вони притримувалися здебільшого притаманного дорійцям дисциплінованого напіввійськового способу життя, що, безсумнівно, визначало і їхнє культурне обличчя упродовж всієї античної епохи [1].

Згідно з відомими джерелами, херсонесити у класичний час відставали від мешканців найближчих міст, зокрема Ольвії та Пантікапея, у галузі як власних культурних перетворювань, так і запозичень окремих досягнень еллінів. Певна замкнутість у взаємовідносинах з варварами, скоріше за все, сприяла тому, що Херсонес і в I ст. н. е. уявлявся, за свідченнями Плінія Старшого, «самым блестящим пунктом на всем этом пространстве благодаря сохранению греческих обычаев» [2].

Головними факторами такого тривалого збереження еллінського менталітету були споконвічний дорійський консерватизм і прагнення громадянської общини не допускати у свої ряди представників іноетнічних груп населення, у

яких вони бачили ворогів полісних традицій. Навіть тісні економічні контакти Херсонеса в період розквіту з племенами Скіфів не призвели до помітного проникнення чужорідних культурних звичаїв. Узагалі тут, очевидно, найбільше проявився унікальний для всього Північного Причорномор'я спосіб взаємодії еллінів із варварським оточенням, унаслідок чого вплив з боку варварів на культуру власне дорійської громадянської общини був мінімальним [3].

Потрібно відзначити, що збереження елліського менталітету в Херсонесі Таврійському не заважало розвитку тісних взаємовідносин з багатьма містами, в тому числі Афінами. Вплив цього найбільшого центра Еллади у різних сферах культури особливо виявився на Боспорі та в Ольвії в V–IV ст. до н. е., до певної міри — в Херсонесі. Цілком ймовірно, що тісні контакти з Афінами, де знанням, законам і красномовству приділялося багато уваги [4], впливали і на рівень розвитку освіти херсонеситів. Саме афінські письменники і філософи були головними пропагандистами навчання дітей вільних громадян [5]. У творах, які певно були відомі й найбільш освіченим херсонеситам, вони радили, на що саме треба звертати більше уваги при навчанні дітей. Платон, наприклад, вважав, що потрібно вчити писати розбірливо й грамотно, а для кращого засвоєння арифметичних правил і рахунку бажано застосовувати різну гру [6]. За Арістотелем, головними предметами навчання майбутніх громадян були грамота, необхідна для ведення грошових справ, доведення, наукових занять і багатьох видів державної діяльності; малювання, що дає здатність краще оцінювати твори мистецтва; гімнастика, що сприяє здоров'ю і розвитку мужності, а також музика, що впливає на етичний бік душі [7]. При цьому філософ застерігав, що «физическое напряжение препятствует развитию ума, напряжение умственное — развитию тела» [8]. Вельми цікаво й те, що Арістотель радив виключити навчання гри на флейті і кіфарі, а віддавати перевагу дорійським мелодіям і ритмам із властивими для них спокоем, урівноваженим настроєм і мужнім характером [9]. Оволодіння загальноосвітніми предметами та виконання обов'язкових моральних норм було потрібне для виховання всіх громадян полісів, що визначалося одним терміном *παιδεία*, добре відомим усім еллінам [10].

Численні епіграфічні джерела Херсонеса Таврійського доримського періоду засвідчують, що серед різних верств населення була поширена грамота, багато людей вміли писати. Під час археологічних досліджень тут знайдені різноманітні написи: державні декрети, присвяти божествам, дарчі підписи друзям, шкільні вправи, цифрові позначки, віршовані написи, метричні епітафії тощо. Поодинокі імена видатних діячів Херсонеса, образотворчі джерела, зокрема зображення на поховальних стелах IV–III ст. до н. е., відкриття будівельних залишків театру вказують не тільки на існування загальної освіти громадян, але й певної системи їхнього виховання.

На цей час не існує узагальнюючого дослідження, присвяченого освіті Херсонеса Таврійського доримського періоду, що багато в чому пояснюється незначною кількістю та малоінформативністю джерел. Слід зазначити, що протягом багатьох десятиліть увага вчених була зосереджена на вивченні епіграфічних джерел Херсонеса, побіжно порушувалися і деякі питання мови й антропонімії [11], загальної системи освіти, літературної творчості та науки [12], діяльності видатних осіб держави [13]. Археологічне відкриття залишків театральних споруд дало можливість реконструювати деякі сторони театального життя поліса [14].

Спираючись на свідчення давніх авторів, відомості з історії інших античних держав, можна зазначити, що система освіти у давньоеллінській школі залишалася майже незмінною впродовж багатьох століть [15]. Тому важливими в контексті нашої розвідки є праці В. І. Кадеєва, присвячені вихованню та освіті херсонеситів у перших століттях н. е. Автор, звертаючись до поодиноких, але інформативніших джерел цього часу, реконструює систему виховання, яка, певно, майже не змінилася з класичного та елліністичного періодів [16]. Саме це й спонукало нас звернутися до вивчення системи освіти в Херсонесі Таврійському в доримський період, яка так замало цікавила дослідників.

У джерелах збереглося обмаль конкретних даних про освіту херсонеситів. Згідно із загальноприйнятими правилами, хлопчики з семи років навчалися грамоті, рахунку, арифметиці, малюванню, музиці, знайомилися з міфами і літературними творами, передусім, епосом Гомера, написаними на іонійському діалекті [17]. Оскільки в Афінах в останній третині V–IV ст. до н. е. набуло поширення книг у вигляді папірусних сувоїв [18], цілком ймовірно, що вони привозилися і в Херсонес. До IV ст. до н. е. один папірусний сувій міг приблизно вмістити текст однієї пісні «Іліади», а в елліністичний період, після зменшення розміру літер, у сувої стало вміщуватися в два-три рази більше тексту [19]. Навряд чи всі учні в Херсонесі мали можливість придбати папірусні епоси Гомера й творів інших авторів. Не виключено, що вони були в бібліотеці гімнасія, як і в інших містах, а також у педагогів і найбагатших херсонеситів, котрі прагнули дати повноцінну освіту дітям.

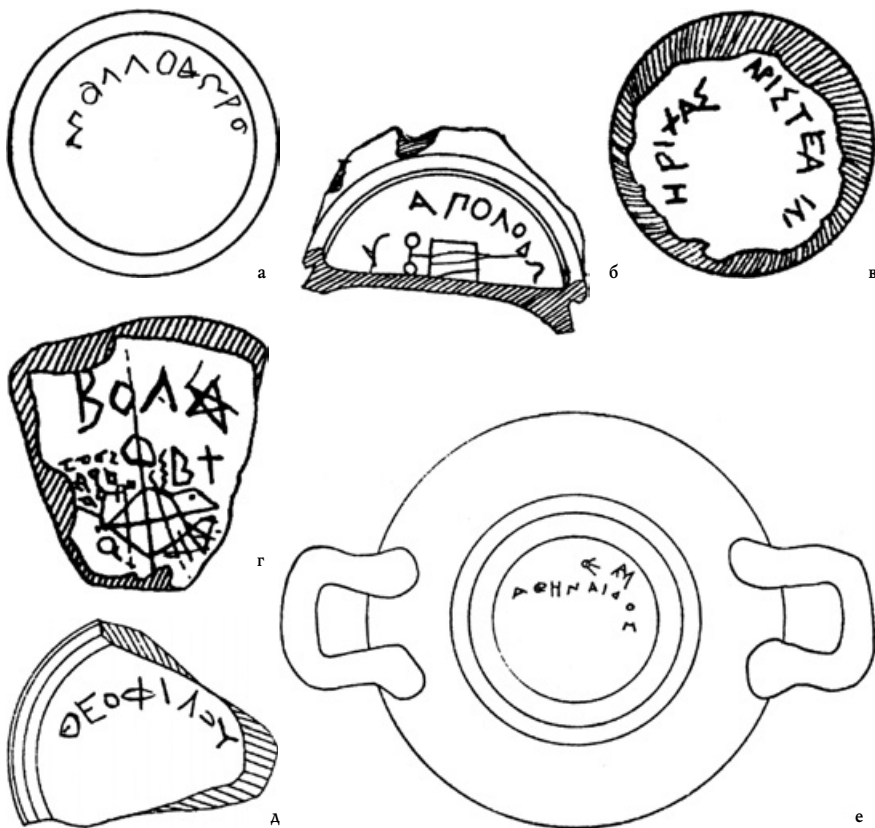
Основним джерелом для вивчення освіти в Херсонесі є графіті. Вони надзвичайно лаконічні, що відображає особливість характеру дорійців [20]. Важливо зазначити, що переважно ці написи відносяться до IV–III ст. до н. е., коли поліс досяг найвищого економічного розквіту й коли в ньому проживало багато освічених громадян. Вони самі могли продряпати на судинах присвячення божествам, власні імена і патроніміки, магічні записи й малюнки, складні монограми, цифрові позначення, назви продуктів, окремі слова тощо (рис. 1). Загалом на основі цих невибагливих написів можна вважати, що в цей час сини

херсонеситів діставали освіту в початковій школі, як і в багатьох грецьких містах того часу [21].

Якою саме вона була, точно не встановлено. Існують припущення, що початкову освіту тут отримували в мусичній школі, де, нарівні з загальноосвітніми предметами, займалися музикою та фізичною підготовкою в палестрі [22]. У Херсонесі знайдені кістяні й бронзові стилі для письма на спеціальних дощечках, покритих шаром воску. Не виключено, що використовувалися й більш дешеві дерев'яні стилі, які, як і дощечки, не збереглися. Чи застосовувалися для навчання в школі папірус, а пізніше й пергамент, не відомо. Цілком ймовірно, що діти незаможних херсонеситів використовували для шкільних вправ черепки.

Різні графіти на керамічних виробих дають уявлення про дві системи позначення цифр і чисел: акрофонічну й алфавітну. В елліністичний період тут стала більш популярною акрофонічна система [23]. Херсонеситам були знайомі чотири головних арифметичних дії: складання, віднімання, множення й ділення. Можна припустити, що викладалися й основи геометрії. Адаже наявність розвиненої монетної справи і грошового обігу вимагала арифметичних знань і рахунку для всіх жителів поліса. Використання єдиної регулярної системи планування Херсонеса, інтенсивне будівництво громадських, культових та оборонних споруд, розмежування землі на Гераклеїському півострові — все це вимагало праці архітекторів і землемірів [24]. Інша справа, що внаслідок соціальної та майнової нерівності не всі діти навіть вільних громадян діставали освіту. В елліністичний період, зокрема, у другій чверті II ст. до н. е., Херсонеський поліс зазнає гострої економічної та політичної кризи [25], що позначилося на значному зменшенні як графіти на черепках, так, можливо, й кількості учнів у навчальних закладах міста.

Херсонеські графіти в більшості випадків дійсно написані дуже розбірливо і свідчать про письменність їх авторів [26]. Ці ж правила неухильно виконували і різьбярі лапідарних написів. Серед багатьох епіграфічних пам'ятників особливо потрібно виділити тексти Присяги й декрету на честь Діофанта, вирізані на високих мармурових стелах, які виставлялися для загального ознайомлення [27]. Створення таких важливих державних документів вимагало не тільки особливого уміння та працьовитості, але й знання граматичних правил, логічного мислення при їх складанні й, очевидно, риторики. При ретельному вивченні шрифтів написів і манери письма було помічено, що різні епіграфічні пам'ятники, зокрема декрети на честь Діофанта та про взяття Калос Лімена, вирізані рукою одного й того ж майстра в кінці II ст. до н. е. [28]. При тому, що в місті офіційною і розмовною мовою вважалася грецька в її дорійському діалектному варіанті, то, ймовірно, і заняття в школі переважно велися на цій мові. Разом з цим, традиційне читання «Іліади» Гомера сприяло також вивчен-

1. Графіті на посуді. Кінець V–III ст. до н. е., за Е. І. Соломонік:

а-в, д — з іменами власників посуду: Аполлодора, Геріхаса і Арістеї, Теофіла; г — графіті з магичними текстами і малюнками; е — присвятне графіті Афінаїди Великим богам.

ню іонійського діалекту. В елліністичний період почався поступовий перехід на загальноєллініську мову, якою повинні були володіти магістрати, послы та купці.

Після отримання початкової освіти діти заможних громадян продовжували навчання в гімнасії і, можливо, у риторській школі. Коли точно вони виникли у Херсонесі невідомо. Лише згадка у напису першої третини III ст. до н. е. відповідальної посади гімнасіарха, яку успішно виконав видатний державний діяч Агасікл, син Ктесія, безумовно дає всі підстави вважати, що тут вже у цей час був гімнасій (рис. 2). До обов'язків гімнасіарха належало керівництво

фізичною, військовою та моральною підготовкою юнаків. Порівняльний аналіз еллінських гімнасіїв класичного та елліністичного періодів у великих еллінських містах показує, що найчастіше всі вони були оточені стінами для захисту від міського шуму. Портки в них використовувалися для прогулянок і дискусій, а в ексдрах, де проходило публічне та індивідуальне читання, були відведені спеціальні приміщення для зберігання книжок [29]. До речі, у деяких гімнасіях постійно піклувалися про поповнення книжкового фонду. У них навіть видавалися постанови про те, що юнаки, котрі закінчували курс навчання, повинні вносити книги до бібліотеки [30]. Чи існувала подібна практика у Херсонесі сказати неможливо через відсутність письмових джерел.

На підставі написів II ст. н. е. все-таки ясно, що гімнастичному, літературному й музичному навчанню в Херсонесі постійно приділялася велика увага [31]. Молоді, добре підготовлені херсонесити могли брати участь не тільки в спортивних і мусичних агонах на місцевих релігійних святах, але й міжполісних, а також панеллінських. Вже сама участь у таких агонах піднімала престиж Херсонеського поліса, але вимагала більш поглибленої гуманітарної освіти й підвищувала вимоги до молодих громадян при навчанні їх у гімнасії.

Одним із важливих джерел, що свідчать про участь херсонеситів у спортивних агонах, є надмогильна стела Феофанта, сина Апеманта, кінця IV — початку III ст. до н. е. (рис. 3). Виходячи з декору цієї стели, який не знаходить аналогій у надгробках, відомих у цей час, можна припустити, що Феофант був неодноразовим переможцем загальноеллінських і херсонеських атлетичних змагань, що проводилися під час різних релігійних свят [32]. Але для того, щоб стати чемпіоном, херсонесит повинен був отримати відповідну підготовку в гімнасії рідного міста. За епіграфічними, нумізматичними й образотворчими джерелами відомо, що в Херсонесі в елліністичний і римський періоди проводилися різні агони під час свят найбільш шановних божеств: на честь Партенос — партенії та Геракла — гераклеї [33]. Час життя і спортивних перемог Феофанта в Херсонесі Таврійському були пов'язані з економічним і культурним розквітом поліса. Причому не виключено, що він досяг видатних успіхів у спортивних змаганнях у той час, коли посаду гімнасіарха в Херсонесі виконував Агасікл, син Ктесія, а перші перемоги отримав на святах партенії і гераклеї.

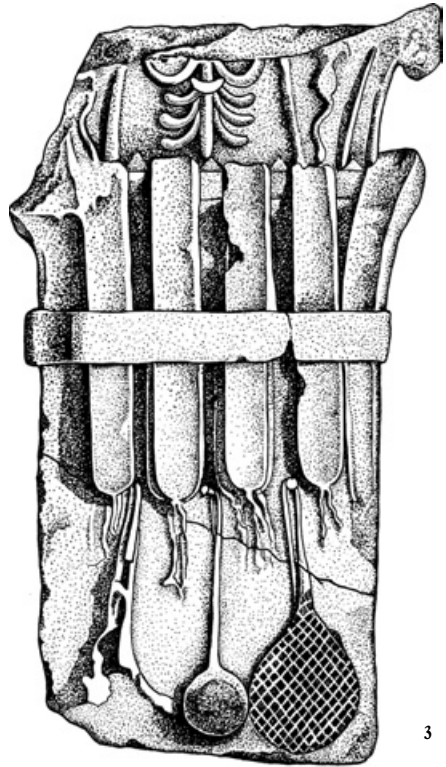
У яких ще агонах міг брати участь Феофант, син Апеманта, крім Олімпійських, Піфійських, Істмійських і Немейських, не зрозуміло. Адже у Піндара, що залишив «епінікії» (пісні на честь перемоги у змаганнях) у V ст. до н. е., згадується близько 30 різних змагань [34]. Найбільш показовими є епіграфічні джерела, що свідчать про участь херсонеситів у Піфійських агонах у Дельфах [35], а також у афінському святі Анакій, де херсонесит отримав приз — бронзову амфору з присвятою [36] (рис. 4), і Херсонесіях, що проводилися

2

4

3

2. Вінок на постаменті статуї Агасікла, сина Ктесія, із вказівкою виконанням ним посади гімнасіарха. 3. Стела з епітафією Феофанта, сина Анеманта. Вапняк. Кінець IV — початок III ст. до н. е., малюнок автора. 4. Присвята на гірлі бронзової гідрії — призу зі свята Анакій. IV ст. до н. е., за К. Е. Гриневичем

на острові Делос, ймовірно, в святилищі Аполлона [37]. Крім того, широкою «мережею» агони охоплювали й Північне Причорномор'я. Далеко за межами Понту були відомі спортивні ігри, встановлені ольвіполітами на честь Ахілла на сучасній Тендровській косі, в давнину відомій як Ахіллів Дром — «Біг Ахілла» [38]. На них збиралися представники понтійських, середземноморських і малоазійських міст, що залишили свої монети в святилищі Ахілла [39]. Знайдений в Горгіппії «агоністичний каталог» першої половини III ст. до н. е., що містив список із 225 імен атлетів, непрямо підтверджує існування спортивних змагань на Боспорі, в яких могли брати участь спортсмени з різних регіонів Причорномор'я [40].

Отже, в елліністичний період у Північному Причорномор'ї існувало безліч спортивних агонів, частина з яких була широко відома в еллінській ойкумені. Перемога в них приносила славу й пошану не тільки чемпіону, але й благовоління богів, надію на їх допомогу, а також обіцяла захист рідному полісу. Крім цього, херсонесити перемагали і в панеллінських змаганнях, підтвердженням чому є не тільки епіграфічні джерела [41], але й сама стела Феофанта, сина Апеманта, споруджена вдячними співгромадянами на пам'ять про його доблесні перемоги. Вони були перераховані не тільки на стрічках, що прикрашають його надмогильну стелу. Можливо ім'я Феофана згадувалося і в агоністичному каталозі, як це було зроблено у II ст. н. е., завдяки чому ми знаємо імена Антілоха, Діокла, Крітобула — двократних переможців у різних видах змагань. Не можна виключати і можливості того, що за життя Феофант був удостоєний бронзової статуї. Цілком ймовірно, що на його честь могли бути написані хвалебні оди, прочитані в херсонеському театрі.

Традиційним продовженням широкого розвитку спортивних змагань у Херсонесі є фрагменти трьох агоністичних написів II ст. н. е. [42]. Один із них містить перелік переможців у п'яти різних видах спорту: бігу на коротку дистанцію, подвійному бігу та бігу на довгу дистанцію, боротьбі й кулачному бої. Друга вказує на існування в Херсонесі агонофета — організатора агонів і судді змагань, а третя, що збереглася надто фрагментарно, свідчить про проведення в місті п'ятиборства, тривале існування гімнасія й найбільш почесну посаду гімнасіарха, котрий щорічно обирався [43].

Епіграфічні пам'ятники про таких політичних лідерів як Агасікл, син Ктесія, який безперечно володів ораторським мистецтвом і всебічними знаннями, а також про історика Сіріска, котрий написав літературно-історичний твір, дають підстави для припущення про наявність риторської школи, в якій юнаки за загальноеллінськими правилами навчалися писати і проголошувати політичні, судові й показові (епідейктичні) промови, вивчали філософію та історію, готувалися до державної діяльності. Для більш вдосконаленої підготовки багаті херсонесити мали можливість посилати дітей в Афіни та інші грецькі міста, в тому числі й Александрію Єгипетську, яка в елліністичний період стала одним з головних наукових і культурних центрів античного світу [44]. Мистецтво проголошувати промови, уміння переконувати слухачів зіграли величезну роль у розвитку всієї еллінської культури [45].

Хоч свідчення про діячів Херсонеса доримського періоду одиничні, безперечно, що освічені херсонесити могли володіти ораторським мистецтвом, виступали на народних зборах і в суді з промовами. Серед відомих лідерів особливо виділяється Агасікл, син Ктесія, який виконував багато різних посад в кінці IV — першій третині III ст. до н. е. і безсумнівно мав добру освіту [46]. Неорди-

нарність його особистості підтверджується тим, що він нагороджувався золотими вінками за успішне виконання державних справ, а в кінці життя удостоївся бронзової кінної статуї [47]. Таких високих почесей в своїх полісах досягала лише незначна кількість лідерів, котрі володіли організаторським талантом і різноманітними знаннями, були виховані в душі патріотизму й сумлінного ставлення до обов'язків.

Відомим представником культурної еліти херсонеського суспільства у другій половині III ст. до н. е. був також історик Сіріск, син Геракліда [48]. У фрагментарно збереженому почесному декреті лаконічно представлені основні факти, викладені ним у творі: «...поскольку Сириск, сын Гераклида, явления Партенос, трудолюбиво описав, прочитал, и про отношения к царям Боспора рассказал, и бывшие дружеские отношения с городами исследовал согласно достоинству народа — то дабы он получил достойные почести, да постановит совет и народ похвалить его за то, и симмонам увенчать его золотым венком в дионисии, в 21 день и быть провозглашению: «Народ венчает Сириска, сына Гераклида, за то, что он описал явления Партенос и бывшие дружеские отношения с городами и царями исследовал правдиво и согласно с достоинством государства...» [49].

Сіріск належав до відомої в полісі родини, яка особливо вшановувала верховну богиню Партенос, був працелюбним і всесторонньо освіченим, якщо спромігся написати літературно-історичний твір, за який був удостоєний почесним декретом і нагороджений золотим вінком. Серед всіх понтійських міст лише у Херсонесі поки що відомий декрет на честь історика, що свідчить про розуміння та високу оцінку його громадянами такого роду творчості, його значення для збереження важливих подій у політичному та релігійному житті поліса. Можна зробити припущення, що твір Сіріска, написаний на папірусному сувої, вивчався у місцевій школі з можливими напутніми побажаннями прагнути до мирних взаємовідносин з еллінськими містами. З цього декрету також ясно, що на свята Діонісії, на які за традицією збиралися майже всі мешканці міста й приїжджі гості, симмонами або глашатай урочисто проголошував про нагородження Сіріска золотим вінком, після чого його надівали на голову уславленого громадянина. Ймовірно, що після закінчення церемонії нагородження вінками заслужених діячів вони очолювали урочисту процесію, яка повільно рухалася у напрямку до святилища Партенос або Діоніса, в залежності від того, під час свят яких з цих божеств відбувалося нагородження. Наприклад, Діофант, син Асклепіадора, був увінчаний золотим вінком під час процесії на святі партенії [50].

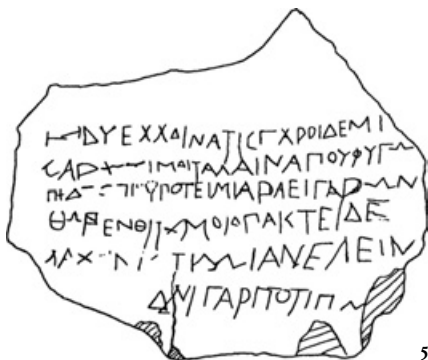
Як і в інших демократичних полісах, заможні й освічені херсонесити займалися благодійництвом, за власний рахунок встановлювали пам'ятники та

олтарі, будували й ремонтували оборонні споруди, забезпечували безпеку міста й допомагали у боротьбі з ворогами [51]. Їх висока етнічна самосвідомість, як і взагалі всієї еллінської інтелектуальної еліти, безумовно, обумовлювалася знатним походженням окремої групи громадян, що традиційно вели родовід від першопоселенців, у середовищі яких поняття «аристократизм» і «добросесність» найчастіше були тісно взаємопов'язані [52]. Цікаво, що багато херсонеситів отримували теофорні імена, похідні від імені Аполлона чи в наслідок того, що народилися під час проведення календарних аполлоновських свят. Доблесть і благочестя невідомого на ім'я херсонесита, сина Аполлонія, та Аполлоніда, сина Аполлонія, нагородженого трьома вінками за заслуги по відношенню до святилища Аполлона й прихильність к делосцям, відзначені в спеціальних постановках II ст. до н. е. на о. Делос [53].

Про гідний образ життя херсонеситів близько середини III ст. до н. е. свідчать і ольвійські почесні декрети на честь Аполлонія, сина Ефрона, та його синів — Аполлодора, Аполлонія й Ефрона, котрі надали багато корисних послуг ольвіополітам у важкі часи економічної кризи й удостоєних високих почесностей, в тому числі й увінчання золотими вінками на Народних зборах під час Діонісій, що відбувалися в театрі [54]. За цими нечисленними й уривчастими відомостями ясно, що херсонесити додержувалися однієї з головних полісних традицій — виконання обов'язкових моральних норм не тільки в рідному місті, але й за його межами, згідно з достоїнством свого народу і держави, про що красномовно написано в декреті на честь історика Сіріска.

Про високий рівень культури та освіти херсонеситів в елліністичний період свідчить театр [55]. Не відомо, які саме вистави проходили в ньому. У цей час особливо славилися трагедії Есхіла, Софокла, Евріпіда, комедії Аристофана, папірусні сувої з текстами яких продавалися в Афінах [56]. Ймовірно, якісь із них ставилися і в херсонеському театрі місцевими або приїжджими акторами. Трагедія Евріпіда «Іфігенія в Тавриді» безпосередньо стосувалася тих місцевостей, де оселялися херсонесити і де по сусідству з ними все ще мешкали таври, й тому вона могла бути особливо цікава населенню Херсонеса. Знайдені при розкопках театру і поблизу від нього фрагменти рельєфних фризів із зображенням амазонок, богині Гармонії і Геракла, виконані місцевими скульпторами, непрямо свідчать про те, що тут були популярними уявлення про життя та подвиги цих міфологічних персонажів.

Разом з тим театр служив для проведення Народних зборів, особливо в тих випадках, коли під час свят на честь Діоніса урочисто увінчали золотими вінками заслужених громадян. На підставі змісту мусичного каталогу перших століть н. е. [57] можна припустити, що і в більш ранній період існування театру в ньому проводилися літературно-музичні змагання авторів трагедій, ко-

5

5. Багаторядковий поетичний напис на уламку черепиці. Кінець III — початок II ст. до н. е., за С. Ю. Сапфрікінім

6-а

6-а. Метрична епітафія на стелі Лесханорида. Кінець IV — початок III ст. до н. е.

6-б. Надмогильна стела Діонісія, сина Пантагнота із зображенням різноманітних медичних інструментів. Кінець IV — початок III ст. до н. е., за Е. І. Соломонік та І. А. Антоновою

6-б

медій, хорів, хвалебних гімнів, епіграм, музикантів і глашатаїв. Якщо це так, то тут таким же чином, як і в Афінах [58], обиралися хорегі й судді, а спеціальні місця в театрі відводилися елітарній верхівці херсонеської громади.

Про знання літературних творів херсонеситами та їхню поетичну творчість збереглося дуже мало відомостей в епіграфічних джерелах, в порівнянні з першими століттями н. е. [59] При дослідженні садиби земельного наділу на Гераклеїському півострові був знайдений багаторядковий віршований напис кінця III — початку II ст. до н. е., продряпаний на уламку черепиці: «Пусть хоть кто-то знает, какая я несчастная; как мне избежать; я — проклятие богов! Если бы со мною здесь был бы слуга (или сын); ведь как мне убраться еще очаг (или навоз)» (пер. С. Ю. Сапфрікіна) [60] (рис. 5). Це — поетичний текст, а його метрична схема — двостопний хорейчний ритм. На відміну від безлічі херсонеських графіті, він написаний на чистому діалекті койне. З тексту не можна точно встановити, хто саме його склав: чи це уривок з твору якогось еллінського автора, продряпаний актором театру або учнем, чи це особиста поетична творчість невідомої на ім'я жінки, найімовірніше, не херсонеситки [61]. Крім цього, на місці напису частково збереглося графіті з цифровими знаками в

акрофонічній системі, що загалом нагадує учнівські вправи по граматиці та арифметиці.

Відома також метрична епітафія, що повністю збереглася на розписній вапняковій стелі кінця IV — початку III ст. до н. е.: «Сыну воздвиг своему, усопшему Лесханориду, / Эту гробницу отец, врач с Тенедоса Эвклес» (*пер. Е. І. Соломонік*). Над епітафією зображені дві чоловічі фігури і медичні інструменти [62] (*рис. 6-а*). Вона написана гекзаметром, урочистим розміром «Іліади» і «Одіссеї» [63]. Однак, оскільки мова в епітафії йде про лікарів з Тенедоса, не можна стверджувати, що вона була складена місцевим поетом. Проте, напис містить неспростовні й дуже важливі відомості про те, що в Херсонесі в раннь-оелліністичний період працювали приїжджі професійні лікарі. Порівняно проста надмогильна стела Діонісія, сина Пантагнота, із зображенням різноманітних медичних інструментів (спатоли, пінцета, зонда, щипців, кровососної банки) належала, ймовірно, лікареві з Колофона — іншого центра античної медицини [64] (*рис. 6-б*). Знахідки різноманітних медичних інструментів у Херсонесі, а також широкий розвиток культу бога лікування Асклепія і його дочки Гігієї вказують на появу тут в перші століття нової ери місцевих лікарів [65].

Таким чином, проаналізовані епіграфічні та образотворчі джерела, діяльність визначних діячів, певні аспекти культурного життя переконливо свідчать про те, що в доримський період у Херсонесі Таврійському існувала розвинена система освіти і виховання, яка складалася з кількох етапів: початкової, мусичної та риторської школи. Найзаможніші громадяни поліса мали змогу давати своїм синам вищу освіту, зокрема в Афінах та Александрії Єгипетській. Це, у свою чергу, призводило до того, що в культурному житті Херсонеса, особливо в період його найвищого економічного розквіту, значна роль належала тим представникам вільного населення, які займалися професійною розумовою працею. Їхній соціальний статус, за винятком приїжджих лікарів та історика Сіріска, котрий походив із знатної сім'ї, залишається невідомим. Крім Сіріска, в Херсонесі могли бути й інші історики, що продовжували, за його прикладом, писати літературно-історичні твори або складати місцеві хроніки. Безумовно, що наявність театру і щорічне проведення релігійних свят із традиційним для всіх еллінів виконанням музичних творів, пісень і танців створювало умови для появи професійних акторів, музикантів, письменників і поетів. До творчої інтелігенції міста належали також граматисти, архітектори, художники, скульптори, різьбярі декретів й інших написів.

Таким чином, в багатовіковому розвитку херсонеська громадянська обштина значною мірою спиралася на освічених громадян і талановитих майстрів. Перші, частіше за все, виконуючи обов'язки магістратів, повинні були володіти певною сумою знань для плідного виконання обов'язків, довір'я і шанобливого

ставлення співгромадян, а також іноземців, що відвідували місто. Завдяки творчій і виробничій діяльності інших, судячи з будівельних залишків і знахідок найрізноманітніших художніх виробів, фіксується їх активне прагнення побудувати красиве місто, забезпечити його від нападів ворога могутніми оборонними мурами, прикрасити його святилища, громадські споруди, приватні будинки, вулиці, площі й створити найбільш сприятливі умови для цивілізованого життя херсонеситів у всіх його виявах.

КБН — Корпус боспорских надписей. — М.; Л., 1965.

НО — Надписи Ольвии (1917–1965) / Под ред. Т. Н. Книпович, Е. А. Леви. — Л., 1968.

CIG — Corpus Inscriptionum Graecarum. — Berolini, 1828–1877. — Vol. I–IV.

IOSPE — *Latyschev B.* Inscriptiones antiquae orae Septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae. — Petropoli, 1885–1916. — Vol. I–II.

1. *Русяева А. С.* Культурные традиции и новшества // Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. — VI в. н. э.: Очерки истории и культуры. — Харьков, 2004. — С. 431–434, 454–455.

2. *Plin.* NH, IV, 85; пер. В. В. Латишева.

3. *Рогов Е. Я.* Херсонес и варвары юго-западного Крыма в IV в. до н. э. // Античный мир и археология. — Саратов, 2002. — Вып. 11. — С. 153.

4. *Noubaud M.* L'utilisation de l'histoire par les orateurs attiques. — Paris, 1982. — P. 136.

5. *Aristot.* VIII, 2–7; *Plato.* Prot., 15; *Nom.* VIII, 6; *Isocr.* VII, 45; *Йегеф В.* Пайдейя: Воспитание античного грека (Эпоха великих воспитателей и воспитательных систем). — М., 1997. — С. 5–12.

6. *Plato.* Leg., VII, 14; VIII, 8, 19.

7. *Arist.* Polit. VIII, 2–7.

8. *Arist.* Polit. VIII, 4, 2; пер. А. И. Доватура.

9. *Arist.* Polit. VIII, 5, 8; 7, 10.

10. *Блаватская Т. В.* Из истории греческой интеллигенции эллинистического времени. — М., 1983. — С. 56–58, з літ.; *Йегеф В.* Пайдейя: Воспитание античного грека... — М., 1997.

11. *Соломоник Э. И.* Новые эпиграфические памятники Херсонеса. — Киев, 1964; *Соломоник Э. И.* Граффити с хоры Херсонеса. — Киев, 1984; *Виноградов Ю. Г., Золотарев М. И.* Херсонес изначальный // Древнейшие государства Восточной Европы. 1996–1997 гг.: Северное Причерноморье в античности. Вопросы источниковедения. — М., 1999. — С. 106–114.

12. Граффити античного Херсонеса. — Киев, 1978; *Соломоник Э. И.* Введение // Граффити античного Херсонеса. — Киев, 1978. — С. 3–14; *Соломоник Э. И., Антонова И. А.* Надгробия врачей из античного Херсонеса // Вестник древней истории. — 1974. — № 1. — С. 94–106; *Сапфрыкин С. Ю.* Граффити и метки на сосудах из херсонесских усадеб

// Краткие сообщения Института археологии АН СССР. — М., 1983. — Вып. 174. — С. 64–66; Сапрыкин С. Ю. Два граффити на черепице из усадьбы хоры Херсонеса // Анτική балканистика. — М., 1987. — С. 94–101.

13. Ростовцев М. И. Сирик — историк Херсонеса Таврического // Журнал Министерства народного просвещения. — 1915. — Апрель. — Отд. классич. филол. — С. 151–170; Русяева А. С., Суфруненко А. Б. Исторические личности эллино-скифской эпохи (Культурно-политические контакты и взаимовлияния). — Киев; Комсомольск, 2003. — С. 135–144, 162–169, 269–278; Русяева М. В. Надгробие Феофанта, сына Апеманта из Херсонеса Таврического // Боспорские исследования. — Симферополь; Керчь, 2004. — Вып. V. — С. 177–185.

14. Домбровский О. И. Об одном из декоративных рельефов Херсонесского античного театра // Археология Крыма. — Симферополь, 1997. — Вып. 1. — С. 40–42.

15. Bower J. A. History of Western Education. Vol. I. The Ancient World: Orient and Mediterranean 2000 B. C. — A. D. 1054. — London, 1972. — P. 152.

16. Кадеев В. И. Херсонес Таврический: Быт и культура (I–III вв. н. э.). — Харьков, 1996. — С. 109–126; Кадеев В. И. Воспитание и обучение граждан в Херсонесе Таврическом в первых веках н. э. // Херсонесский сборник. — Севастополь, 1996. — Вып. VII. — С. 93–99.

17. Кадеев В. И. Херсонес Таврический: Быт и культура... — С. 116–118.

18. Кенyon F. G. Books and Readers in Ancient Greece and Rome. — Chicago, 1980. — P. 16–27.

19. Там само. — P. 16–17.

20. Граффити античного... — С. 4.

21. Блаватская Т. В. Из истории греческой интеллигенции... — С. 55–72, з літ.

22. Кадеев В. И. Херсонес Таврический: Быт и культура... — С. 116.

23. Соломоник Э. И. Введение... — С. 12; Сапрыкин С. Ю. Граффити и метки на сосудах... — С. 65–66; Сапрыкин С. Ю. Два граффити на черепице... — С. 98–99.

24. Крыжицкий С. Д. Архитектура античных государств Северного Причерноморья. — Киев, 1993. — С. 87 сл.

25. Зубарь В. М. Вторая треть III — первая половина II вв. до н. э. // Херсонес Таврический в третьей четверти VI — середине I вв. до н. э. — Киев, 2005. — С. 239–241.

26. Див.: Граффити античного... — Табл. 1–31; Сапрыкин С. Ю. Два граффити на черепице... — Рис. 3–4.

27. IOSPE, II, № 401, 352.

28. Соломоник Э. И. Древние надписи Крыма. — Киев, 1988. — С. 22–23.

29. Makowiecka E. The Origin and Evolution of Architectural Form of Roman library. — Warszawa, 1978. — P. 9–21, 44, 99, з літ.

30. SIG, III, 1009, 1029, 1042, 1043.

31. IOSPE, I², 433, 436; Соломоник Э. И. Новые эпиграфические памятники. — Киев,

1964. — С. 60, 61; *Соломоник Э. И.* Новые эпитафические памятники Херсонеса. Лapidарные надписи. — Киев, 1973. — С. 98–104; *Русяева А. С.* Культурные традиции и новшества // Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. — VI в. н. э.: Очерки истории и культуры. — С. 432–454.

32. *Русяева М. В.* Надгробие Феофанта, сына Апеманта из Херсонеса Таврического // Боспорские исследования. — Симферополь; Керчь, 2004. — Вып. V. — С. 177–185.

33. *Соломоник Э. И.* Новые эпитафические памятники. — Киев, 1964. — С. 60–61; *Кадеев В. И.* Херсонес Таврический: Быт и культура... — С. 175–176; *Русяева А. С., Русяева М. В.* Верховная богиня античной Таврики. — Киев, 1999. — С. 133–134; *Русяева А. С., Зубарь В. М.* Религиозное мировоззрение // Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. — VI в. н. э.: Очерки истории и культуры. — С. 368–371, з літ.

34. *Гаспаров М. А.* Поэзия Пиндара // *Пиндар. Ваххилід.* Оды. Фрагменты / Изд. подготовил М. А. Гаспаров. — М., 1980. — С. 363.

35. *Граков Б. Н.* Материалы по истории Скифии в греческих надписях Балканского полуострова и Малой Азии // Вестник древней истории. — 1939. — № 3. — С. 248–250, № 13, 14.

36. *Брашинский И. Б.* Афины и Северное Причерноморье в VI–II вв. до н. э. — М., 1963. — С. 149–150.

37. *Граков Б. Н.* Материалы по истории Скифии... — С. 262; *Кадеев В. И.* Херсонес Таврический: Быт и культура... — С. 177.

38. *Кубланов М. М.* Легенда о ристалище Ахилла и ольвийские агонистические празднества // Ежегодник Музея истории религии и атеизма. — Л., 1957. — Вып. 1. — С. 222–231; *Русяева А. С.* Вопросы развития культа Ахилла в Северном Причерноморье // Скифский мир. — Киев, 1975. — С. 176; *Русяева А. С.* Религия и культы античной Ольвии. — Киев, 1992. — С. 76.

39. *Толстой И. И.* Остров Белый и Таврика на Евксинском Понте. — Пг, 1918. — С. 56–57.

40. КБН, 1137; *Алексеева Е. М.* Античный город Горгиппия. — М., 1997. — С. 225–227.

41. *Брашинский И. Б.* Афины и Северное Причерноморье — С. 149–150; *Граков Б. Н.* Материалы по истории Скифии... — С. 248–250, № 13, 14.

42. IOSPE, I², № 434, 610, 620.

43. *Соломоник Э. И.* Новые эпитафические памятники Херсонеса. Лapidарные надписи. — Киев, 1973. — С. 98–99.

44. *Frazer P. M.* Ptolemaic Alexandria. — Oxford, 1972. — Vol. 1. — P. 5–18, 307–387; *Samuel A. E. S.* From Athene to Alexandria: Hellenism and Social Goals in Ptolemaic Egypt. — Lovani, 1983. — P. 4–128; *El-Abbadī M.* La Bibliothèque et le Musée d'Alexandrie à sépoque des Ptolemées // Diogène. — Paris, 1988. — T. 141. — P. 24–40.

45. *Kennedy G.* Classical Rhetoric and Its Christian and Secular Tradition from Ancient to Modern Times. — North Carolina, 1980. — P. 6–18.

46. IOSPE, II, № 418; *Русяева А. С.* Агасикл Херсонесский // Херсонесский сборник. — 2003. — Вып. 12. — С. 140–150; *Русяева А. С., Супруненко А. Б.* Исторические личности... — С. 136–144, з літ.
47. *Трейстер М. Ю.* Материалы к корпусу постаментов бронзовых статуй Северного Причерноморья // Херсонесский сборник. — 1999. — Вып. X. — Кат. 22.
48. IOSPE, II, № 344; *Ростовцев М. И.* Сириск — историк Херсонеса Таврического... — С. 151–170; *Русяева А. С., Супруненко А. Б.* Исторические личности... — С. 162–169.
49. IOSPE, II, № 344; пер. В. В. Латешева.
50. IOSPE, II, № 352.
51. IOSPE, II, № 353.
52. Пор.: *Vatai F. L.* Intellectuals in Politics in the Greek World: From Early Times to the Hellenistic Age. — London, 1984. — P. 1–3.
53. *Граков Б. Н.* Материалы по истории Скифии... — С. 256; *Виноградов Ю. Г., Золотарев М. И.* Херсонес изначальный... — С. 121.
54. НО, 28, 29.
55. *Домбровский О. И.* Об одном из декоративных рельефов... — С. 40–42, з літ.
56. *Кенуон F. G.* Books and Readers... — P. 22–24; *Родс П. Дж.* Афинский театр в политическом контексте // Вестник древней истории. — 2004. — № 2. — С. 33–55, з літ.
57. IOSPE, II, № 433.
58. *Goldhill S.* Civic Ideology and the Problem of Difference: The Politics of Aeschylean Tragedy, once again // The Journal of Hellenic Studies. — 2000. — Vol. 120. — P. 34–56.
59. Пор.: *Русяева А. С.* Культурные традиции и новшества... — С. 446–452.
60. *Сапфрыкин С. Ю.* Два граффити на черепице... — С. 94.
61. Там само. — С. 96.
62. *Соломоник Э. И., Антонова И. А.* Надгробия врачей... — С. 94–98.
63. *Соломоник Э. И.* Древние надписи Крыма... — С. 52.
64. *Соломоник Э. И., Антонова И. А.* Надгробия врачей... — С. 100, рис. 4; 5; *Соломоник Э. И.* Древние надписи Крыма... — С. 54.
65. Див.: *Кадеев В. И.* Херсонес Таврический: Быт и культура... — С. 127–140.